

Sprog og betydningsindlæring

Ebbe Spang-Hanssen

Professor dr.phil. i romansk sprog og litteratur.
Københavns Universitet.

Det problem, jeg vil beskæftige mig med, er spørgsmålet om, hvordan man motiverer elever til interesse for sproglig kvalitet. Mit budskab er, at ingen gider interessere sig for sprogtegn, hvis man ikke kan se forbindelsen med tanken. At studere former alene er lige så kedeligt, som det var i den gammeldags skole at tælle tænder i naturhistorielokalets kranier eller bestemme kurv- og skærmpflanter i botanik. Løsrevet form-lære kan ikke interessere mange.

Prototyper

Der var engang man tillod sig meget dristige spekulationer om grammatiske kategoriers betydning og denne betydnings almene karakter, men da spekulationerne var temmelig dristige og luftige, kom de efterhånden i mis-kredit. Man smed barnet ud med bade-

vandet. Det, man skal indse, er, at sammenhængene mellem form og tanke næsten aldrig er helt simple. Det er de ikke af den simple grund, at vi med et lille antal sprogtegn vil udtrykke milliarder af forskellige forhold i virkelighedens verden. Derfor går man i moderne lingvistik mere og mere ind for begrebet prototyper. Ethvert ord og enhver kategori har sin prototypiske betydning, men denne kan bøjes og strækkes, så det samme tegn kan bruges om mange lidt lignende forhold. Tag som eksempel præpositionen *under*. Det er klart, at dens prototypiske betydning er en lavere placering i forhold til en genstand: *Bogen ligger under avisen*. Men vi kan også sige, at *Der er et lag puds under tapetet*. I den prototypiske anvendelse er den genstand, som er *under* den anden, ikke kun lavere placeret, den er også skjult, og det, vi

gør i sprogene, er, at vi udnytter prototypens sekundære betydninger. Vi kan derfor bruge *under* i mange tilfælde, hvor en genstand ikke er lavere placeret end den anden, men bare er skjult af den. Selv hvis tapetet er klistret fast på loftet kan vi sige, at der er et lag puds under tapetet, skønt det altså er højere oppe. Tilsvarende kan ordet *underlag* sagtens bruges om noget, der er over det, det er underlag for. Det, det gælder om, er at udpege de prototypiske tilfælde og så eventuelt prøve at forklare, hvordan den mindre typiske anvendelse kan afledes.

Sprogene har kun ca. 20 præpositioner, og de skal kunne dække alle tænkelige forhold. Derfor må de kunne bøjes og strækkes. Men de har alle én eller nogle få prototypiske anvendelser, som de andre anvendelser kan sættes i forbindelse med.

Ordklassernes definitioner

Det samme gælder alle andre ordklasser og selve ordklassedefinitionerne. Der er da for mig ikke nogen tvivl om, at de grammatiske kategorier til en vis grad danner rammen om vores forståelse af verden. Vores ordklasseinddeling svarer jo helt til de kategorier, vi bruger i logikken, eller som vi bruger i et hvilken som helst computerprogram:

genstande: substantiver, pronominer
kvantorer (mængdesangivelser): artikler
egenskaber: adjektiver
relationer: verber, præpositioner
processer: verber
konnektorer (udsagns-forbindere): konjunktioner

Når man har været skeptisk over at trække en for stærk forbindelse med logikken, er det nok, fordi man traditionelt har opfattet det sådan, at der kun er én og nødvendigvis én logik. Hvis det var rigtigt, skulle nogle sprog være bedre end andre, alt eftersom de passede bedre med logikken. Og så ville det være rimeligt at opponere mod forbindelsen sprog - logik. Men der er ikke én logik. Man kan forestille sig uendeligt mange forskellige logikker. Vores europæiske logik er formentlig præget af vores indoeuropæiske sprog, og den er ikke nødvendigvis bedre end andre, den er bare vores, og det er interessant at blive klar over, hvilke kategorier vi opfatter verden i. Dermed være heller ikke sagt, at sprog er logik, for man har jo netop lavet logikken, fordi sprogets underbestemthed følte utilfredsstillende i videnskabelig sammenhæng.

Sproglig underbestemthed

For at forstå nytten af at beskæftige sig bevidst med sprog er noget af det vigtigste at forstå det, man har kaldt det sproglige udsagns 'underdetermination', eller på bedre dansk underbestemthed. Dermed sigtes såmænd blot til det velkendte, men dog tit oversete, faktum, at næsten ingen sætninger kan forstås ordentlig, hvis man ikke kender den sammenhæng, de bliver fremsat i. Det er ikke nok med det, jeg lige har omtalt, at de enkelte ord både har en prototypisk betydning og nogle afledte betydninger. Mange sætninger indeholder ikke i sig selv information nok til at udelukke flere mulige tolkninger. Den amerikanske lingvist Winograd

(Winograd & Flores, 1987) har filosoferet over, hvor mange betydninger der kan lægges i en sætning som *Der er vand i køleskabet*. Det betyder én ting, hvis det er et svar til en tørstig person, der leder efter drikkevand, og en helt anden ting, hvis det er et svar til en reparatør. For en kemiker kan det betyde noget helt tredje. Et andet meget brugt eksempel er genitiviske udtryk som *min stol*, der kan betyde den, jeg ejer, den, jeg plejer at sidde på, den, jeg har lavet, eller mange andre ting.

Bevidsthed om den sproglige underbestemthed bør kunne virke motiverende for at studere godt sprog. Underbestemtheden betyder, at man som regel ikke har noget problem med at kommunikere, når samtalepartnerne kender hinandens situation, men at kommunikationen kræver omtanke og kunst, så snart der ikke er nærhed på en eller anden måde, d.v.s. så snart samtalepartnerne taler om noget, de ikke begge kan stå og se på her og nu. Vi ser jo, hvordan kommunikationen tit bryder sammen, når ikke alle nærhedsbetingelser er opfyldt. God kommunikation er i masser af situationer en kunst, og ikke noget ethvert menneske umiddelbart kan, blot fordi det kan tale sit modersmål.

Sproget og virkeligheden

Et andet hovedargument for sproglig bevidsthed er det forhold, at hvert sprog til en vis grad skaber sin egen virkelighed. Virkelighed er noget, der findes inde i vore hoveder, og sproget, vi taler, er med til at bestemme, hvordan den virkelighed ser ud. Det er vel-

kendt, men man glemmer det altid. Vi danskere ser i vores dagligdag en række genstande, der kan betegnes som en *klap*. Klapper er altså noget, der eksisterer for os danskere. Men for eksempel for franskmænd findes der ingen klapper. Man kan bare slå op på artiklen *klap* i Gads dansk-franske ordbog (Ea Tryggvason Bay, 1994). Den ser sådan her ud:

klap *en (låg) couvercle m; (på bog) rabat m; (for øjet) carré m; (på lomme) patte f; (på instrument) clapet m; (bord-) abattant m; der gik en - ned for mig j'ai eu un trou de mémoire.*

hvilket jo til overflod illustrerer, at fransk ikke har nogen fællesbetegnelse for ting, der er fastgjort i den ene ende og kan vippes op og ned. Naturen har ikke angivet, at der findes en kategori af ting, der er fastgjort i den ene ende, og som kan vippes op og ned. En klap er en slags ting, der eksisterer for os, fordi vi taler dansk. Forøvrigt bemærker man en passant, at denne definition af ordet kun er den prototypiske, for en klap for øjet er ikke fastgjort i den ene ende.

Og *klap* er ikke noget enestående problem. Sådan er det med masser af ord, og når selv de målelige og iagttagelige ting er så forskellige, kan man nemt forestille sig, hvor forskellige de abstrakte begreber må være. Det nordiske *hygge*, der måske som Georg Brandes mente har noget at gøre med den nordiske kakkellovnsvarme, eller det portugisiske *saudade*, der er lige så centralt for portugiserne, som *hygge* er for danskerne, og som er en mærkelig

form for vemodig længsel. Har man først indset, at sproget er med til at bestemme - jeg siger 'med til at bestemme' og ikke 'bestemmer' - vores virkelighed, må man være motiveret for at interessere sig for ordforrådet.

Ordforrådsindlæring

Ordforrådet er vel traditionelt hovedsagelig blevet indlært gennem henvisning til sproghistoriske afledninger, ikke mindst i forbindelse med verberne. Man har for eksempel i engelsk gjort opmærksom på, at *utility* er i familie med *use*, i dansk at *fiktion* er i familie med *fingere*, og det er utvivlsomt en nyttig lærdom for at kunne beherske det bare lidt abstrakte ordforråd. Der er jo imidlertid andre og mindst lige så spændende måder at betragte ordforrådet på som ved at kikke på ord, der ligner hinanden i form og betydning. Jeg ved godt, at man altid i begynderundervisningen har kikket på antonymer som *stor* - *lille*, *høj* - *lav*, *tyk* - *tynd* og på såkaldt konverse par (hvor perspektivet skifter mellem de implicerede parter) som *give* - *få*, *sælge* - *købe*, men jeg tror, at det er vigtigt, at de sprogstuderende bliver ret bevidste om og arbejder med disse modsætningspar, fordi elementerne i modsætningsparrene belyser hinanden, og fordi de ikke bruges helt tilsvarende på de forskellige sprog. Hvad er det modsatte af *at håbe*? Det er vel ikke helt klart på dansk, men på fransk er modsætningen *espérer* - *désespérer* jo helt klar for den almindelige sprogbruger. Vi oversætter *désespérer* med at fortvivle, men det står vel ikke umiddelbart helt klart for en dansker, at det at fortvivle er

ensbetydende med at miste ethvert håb - at blive desperat.

Men der er større strukturer at studere end bare ordpar. Den moderne kognitive lingvistik har med stor ret påvist, hvordan vores begrebsverden er bygget op omkring nogle bestemte billeder eller metaforer, som vi overfører på alle mulige andre områder. Et enkelt eksempel er forestillingen om *en beholder*. Den kan vi overføre på alle mulige områder, som for eksempel ord og sætninger, som behandles som beholdere:

Det udsagn er fuldstændig TOMT.

Der LIGGER ikke det I det, som de påstår.

Han LAGDE en anden betydning I det ord.

Hans ord er HULE, ikke MENINGSFYLDTE.

Han PAKKEDE det IND I nogle smukke talemåder.

Ligeledes beskriver vi vores følelsesliv som en beholder, hjertet, der kan være tomt eller fyldt med et eller andet, endda fyldt til bristepunktet. Der er vel en god snes fuldstændig fundamentale billeder som beholderen, bæreren, rejsen, kampen osv, som vi organiserer vores forestillingsverden omkring, og disse grundforestillinger er det givtigt at studere på et givet sprog. Lad mig nævne forestillingen om at kæmpe sig frem mod et mål, der er så dominerende i vores kultur, hvor de fleste aktiviteter er målrettede. Jeg forestiller mig f.eks. for fransk, at man lærer om *le but* (målet) og *l'obstacle* (hindringen), idet hindringen forudsætter forestillingen om et mål. Og man lærer de verber, der

knytter sig til at nå målet *atteindre -rater*, hvor det sidste er særlig vigtigt, fordi vi ikke rigtig på dansk har et verbum for 'ikke at nå'. Dertil et andet verbepaar hvor forestillingen om målet er indbygget: *réussir* (succès) og *échouer* (échec), hvor den negative pol nok heller ikke er så langt fremme i den dansktalendes bevidsthed (*mislykkes* og *fiasko* er jo ikke udtryksmæssigt beslægtede, og *fiasko* kan ikke i almindelig daglig tale bruges om enhver slags ting, der mislykkes). Dertil kan så knyttes de ord, der betegner den følelse, man normalt får, når man når sit mål, nemlig tilfredsstillelse (*satisfaction*), eller den følelse, der griber en, når man ikke når sit mål: skuffelse (*déception*). Man kunne lave en skematisk fremstilling:

LE BUT

+ SUCCÈS (réussite), réussir - atteindre le but
- ÉCHEC, échouer - rater le but

—> satisfaction
—> déception

L'OBSTACLE

franchir / surmonter l'obstacle
résoudre le problème

Jeg forestiller mig, at man først kunne arbejde med sådan en grundforestilling ud fra en lille anekdote som forberedelse til arbejdet med en tekst, hvor

denne begrebsverden er central. Hvis eleven først kan sådan en begrebsramme, er der mulighed for en meningsfuld samtale. På tilsvarende måde kunne man udbygge forestillingen om en kamp og så anvende den på de mange områder i livet, hvor vi faktisk bruger denne ramme, f.eks. om diskussioner, hvor det jo gælder om at *for-svare sine synspunkter, ikke give sig blot-telser, finde den andens svage steder og angribe der, indtil han overgiver sig*.

Litteratur

Bay, Ea Tryggvason: Gads Fransk large. Kbh.: Gad, 1994.

Kleiber, George: La sémantique du prototype. Paris: PUF, 1991.

Lakoff, George & Mark Johnson: Metaphors we live by. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

Winograd, T. & F. Flores: Understanding Computers and Cognition. Norwood, N.J.: Ablex, 1987.